

Agnieszka Fabiańska

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Warszawa Polska

ah.fabianska@uw.edu.pl

 0000-0002-9122-3706

Akcja zabezpieczania księgozbiorów i bibliotek w latach 1944–1955¹

Abstract: The article comprises a definition of the term “restricted collections” and an enumeration of legal regulations from the period 1944–1955. Mentioned arrangements contained circumscription of securing’s policy. The restricting libraries action was held on territory named Ziemie Odzyskane (Recovered Territories), the other type of collections were former manors houses’ libraries regardless of storage area. Next paragraphs contain short history of each of five main storage places based in: Kraków, Poznań, Wrocław, Szczecin, Gdańsk i Katowice. The last paragraph discusses principles regarding filing (the main was library provenance), rules of description and criteria of division and manuscripts and books into libraries in Poland.

Keywords: restricted collections, storage places of restricted collections, Recovered Territories, former manors houses’ libraries, library collections

Słowa kluczowe: zbiory zabezpieczone, księżnice księgozbiorów zabezpieczonych, Ziemie Odzyskane, kolekcje podworskie, zbiory biblioteczne

¹ Niniejszy artykuł jest tłumaczeniem artykułu, który ukazał się pod tytułem: *Sicherstellung von Büchersammlungen und Bibliotheken in den Jahren 1944–1955*, [w:] *Deutschsprachige Handschriften aus sichergestellten Sammlungen im Bestand der Universitätsbibliothek in Warschau. Dokumentation und Forschungsperspektiven*, Hrsg. A. Just, Hamburg 2023, s. 11–33.

Podstawy prawne

Obecnie terminem zbiory zabezpieczone określane są zbiory konfiskowanych bibliotek podworskich oraz instytucji, które zostały zlikwidowane lub przestały działać w czasie wojny lub tuż po niej². Jednak w latach 1944–1946 terminu zabezpieczanie bibliotek i księgozbiorów używano w odniesieniu do wszystkich zbiorów bibliotecznych³. Chodziło wtedy o fizyczne zabezpieczenie i gromadzenie we wskazanych miejscach wszystkich księgozbiorów państwowych i prywatnych, które ucierpiały w wyniku działań wojennych oraz powojennego chaosu: w czasie działań wojennych część zbiorów uległa zniszczeniu, część została wywieziona przez Niemców na tereny należące do Niemiec przed 1933 r., wiele budynków bibliotecznych zostało zniszczonych a w 1945 r. wycofujące się wojska radzieckie zajmowały i transportowały na teren Związku Radzieckiego⁴ fragmenty lub całe biblioteki, powszechne były kradzieże i sprzedaż nielegalnie zdobytych egzemplarzy antykwariatom lub bezpośrednio bibliotekom. Łatwo zatem wyobrazić sobie, że zbiory pozostawały w stanie ogromnego chaosu, a kadra biblioteczna, która przed wojną i w czasie jej trwania (o ile było to możliwe) chroniła, opracowywała i udostępniała powierzone jej kolekcje, była rozproszona i często niezdolna do pracy. Dlatego też zapanowanie nad sytuacją wymagało odgórnych regulacji i skoordynowania działań.

Prawodawstwo dotyczące bibliotek i księgozbiorów zabezpieczonych narastało stopniowo i, jako że w pierwszym okresie było przeprowadzane w warunkach wojennych, początkowo było dość chaotyczne, a kolejne akty prawne powstawały pod wpływem bieżących potrzeb, a nie były efektem przemyślanej strategii. Kolejne komplikacje stwarzał fakt, że kolekcje, zarówno te, które przetrwały

2 Definicja pochodzi z ustawy z dnia 6 V 1945 r. o majątkach porzuconych i opuszczonych (DzU 1945, nr 17, poz. 97), w której zawarto obowiązek zabezpieczenia zbiorów obu typów. Zbiory opuszczone definiowano jako te, które w związku z wojną rozpoczętą 1 września 1939 r. nie znajdowały się w posiadaniu właściciela, jego prawnych następców lub osób reprezentujących ich prawa; do grupy zbiorów porzuconych zaliczano dobra kultury, które znalazły się na terenie państwa polskiego, a przed wojną były własnością lub w posiadaniu państwa niemieckiego a także stanowiły majątek obywateli niemieckich lub osób, które zbiegły do nieprzyjaciela. Więcej zob. R. Nowicki, *Polskie zbiornice księgozbiorów zabezpieczonych w latach 1947–1955*, [w:] *Oblicza współczesnej bibliologii. Konteksty i transgresje*, red. nauk. G. Czapnik, Z. Gruszka, J. Ladorucki, Łódź 2014, s. 116–117.

3 Takie rozumienie zabezpieczania zbiorów np. w J. Grycz, *Wskazówki dla prowadzących akcję zabezpieczania bibliotek i zbiorów bibliotecznych*, Warszawa-Poznań 1945, s. 3: „Wobec spustoszenia jakiego niemieccy okupanci dokonali w naszych księgozbiorach, musimy niezwłocznie przystąpić do zabezpieczania zachowanych zbiorów i podjąć odbudowę bibliotek. Ta odbudowa musi być prowadzona planowo i etapami. 1. Nasamprzód należy zgromadzić zbiory rozproszone i ochronić ocalone biblioteki przed wszelkimi dalszymi stratami oraz uporządkować je. 2. Z kolei należy zbadać, które biblioteki, w jaki sposób, w jakim stopniu i zakresie mogą podjąć działalność i stać się pierwszymi, choćby tylko tymczasowo zorganizowanymi, ośrodkami czytelnictwa”.

4 Zob. R. Nowicki, *Zabezpieczanie księgozbiorów po II wojnie światowej w Polsce*, „Napis” 2005, Seria 11, s. 279.

w kształcie sprzed wojny, jak i te utworzone w wyniku celowych lub przypadkowych przemieszczeń, częstokroć nie były jednorodne: oprócz typowych zbiorów bibliotecznych zawierały zbiory o charakterze muzealnym. Dlatego zarówno ze względu na różnorodność ocalonych dóbr jak i możliwość dotarcia do nich funkcjonariuszy i współpracowników różnych ministerstw, sytuację prawną omawianych zbiorów regulowały na przestrzeni kilku lat przepisy kilku resortów.

W pierwszej fazie, jeszcze w 1944 r. rozpoczęto przejmowanie, a następnie rozlokowywanie księgozbiorów w związku z potrzebą odtworzenia zniszczonych lub stworzenia nowych bibliotek wszystkich typów szkół i uczelni wyższych. Dlatego pierwszym dokumentem, w którym zawarto zachętę do zbiórki podręczników i pomocy szkolnych w postaci map, atlasów, książek z zakresu literatury pięknej i popularnonaukowej, tablic i przyrządów było *Wezwania do nauczycielstwa polskiego* wydane przez kierownika Resortu Oświaty Stanisława Skrzyszewskiego⁵ 1 sierpnia 1944⁶.

29 listopada 1944 r. Resort Oświaty Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego wydał okólnik, skierowany do inspektorów szkolnych⁷, który stał się podstawą wszelkich działań mających na celu ratowanie i zapewnienie właściwej ochrony i wstępnej opracowania zbiorom książkowym na wyzwalanych terenach. W okólniku wyznaczono zadania inspektorów szkolnych w zakresie ochrony książek i księgozbiorów. Zadaniem inspektorów miało być:

1. roztoczenie opieki nad wszystkimi bibliotekami i księgozbiorami zabranymi w związku z wojną i okupacją urzędów i instytucjom prawnopublicznym, zakładom naukowym oraz osobom fizycznym i prawnym niezależnie od miejsca i sposobu umieszczenia tychże książek i księgozbiorów. Obowiązek dotyczył również bibliotek i księgozbiorów rozproszonych, opuszczonych i skonfiskowanych na rzecz Skarbu Państwa lub zajętych w związku z wykonywaniem reformy rolnej;
2. biblioteki i księgozbiory przechowywane w miejscach zapewniających odpowiednią ochronę przed zniszczeniem i kradzieżą miały zostać zarejestrowane i pozostawione w dotychczasowym miejscu;
3. biblioteki i księgozbiory przechowywane w nieodpowiednich warunkach miały być przeniesione do pomieszczeń spełniających warunki w jedno

5 Stanisław Skrzyszewski (1901–1978), działacz polityczny, kierownik Resortu Oświaty Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, późniejszy minister oświaty w Rządzie Tymczasowym Rzeczypospolitej Polskiej (od 1 grudnia 1944 r.).

6 Opublikowane w Dzienniku Urzędowym Resortu Oświaty (dalej cytowane jako DURO) 1944, nr 1–4, s. 4. Obszerny fragment tego wezwania wydał Ryszard Nowicki w książce *Powojenna ochrona zbiorów bibliotecznych w Polsce w latach 1944–1955. Wybór źródeł*, Bydgoszcz 2013, s. 21. Na kolejnych kartach artykułu książka będzie cytowana jako: Nowicki (2013).

7 Nr. Bbl. IV-W-2195/44, okólnik opublikowano w DURO 1944, nr 1–4, poz. 32, zob. Nowicki (2013), s. 23–24.

lub, jeśli to niemożliwe, w kilka miejsc na terenie tego samego powiatu lub miasta;

4. wszystkie księgozbiory i biblioteki objęte nadzorem inspektorów oświaty należało zarejestrować. Rejestr miał zawierać następujące dane:
 - nazwisko lub nazwę właściciela,
 - dotychczasowe miejsce przechowywania,
 - adres miejsca złożenia zabezpieczonych zbiorów (o ile różnił się od adresu sprzed zabezpieczenia),
 - charakter księgozbioru: naukowy, oświatowy, przewaga książek naukowych lub oświatowych,
 - ogólną liczbę książek,
 - nazwisko, zawód i miejsce zamieszkania bezpośredniego opiekuna księgozbioru.
5. wszelki koszty poniesione w związku z przeprowadzaniem powyższych czynności miały być pokryte z funduszy państwowych na podstawie przedstawionych rachunków.

Raporty, przygotowane według powyższych zaleceń miały być sporządzane co najmniej w dwóch egzemplarzach i przesyłane: jeden, w ciągu dwóch tygodni od momentu przejścia biblioteki, do Oddziału Bibliotek Resortu Oświaty, a drugi do kuratorium właściwego okręgu szkolnego. Na mocy tego zarządzenia inspektorzy szkolni mieli prawo lokalizować i zabezpieczać wszystkie księgozbiory, których właściciele (bez rozróżniania narodowości czy statusu społecznego) nie mogli w danym momencie opiekować się swoją własnością. W wyniku działalności inspektorów i na podstawie przesyłanych przez nich raportów powoli powstawała baza wiedzy o zbiorach bibliotecznych w Polsce. Ponieważ jednocześnie na wyzwalanych terenach odtwarzano sieć szkół podstawowych, średnich i wyższych, zgromadzone księgozbiory były albo zwracane ich prawnym właścicielom, którzy wracali na zamieszkiwane przed wojną tereny, albo były przekazywane bibliotekom szkolnym i uniwersyteckim dla celów dydaktyki.

Akty wydawane przez Resort (od 1.01.1945 Ministerstwo) Oświaty nie były jedynymi dokumentami w sprawie zabezpieczania majątku opuszczonego i porzuconego. Za zabezpieczanie zbiorów muzealnych odpowiedzialny był Resort Kultury i Sztuki, konkretnie jego Wydział Muzeów i Ochrony Zabytków. A jako że zbiory muzealne i biblioteczne często stanowiły jedną kolekcję konkretnego właściciela to każda taka kolekcja podlegała jurysdykcji obu resortów. Ponadto zdarzało się, że zbiory biblioteczne zabezpieczano w wyniku działań wojennych albo w wyniku wprowadzania reformy rolnej⁸. Aby opanować tę skomplikowaną

⁸ W wyniku realizacji dekretu PKWN o reformie rolnej dotychczasowi właściciele pozbawieni zostali swej własności. Dotyczyło to również obywateli Rzeszy Niemieckiej (art. 2, pkt b

sytuację poszczególne resorty Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego a także dowództwo Wojska Polskiego i oddziały administracji państwowej niższego rzędu wydawały zarządzenia, okólniki i przygotowywały wytyczne, które dotyczyły nie tylko tego typu zbiorów, który podlegał ich jurysdykcji, ale też wszystkich pozostałych. 12 grudnia 1944 r. ukazał się okólnik Wydziału Muzeów i Ochrony Zabytków Resortu Kultury i Sztuki w sprawie przekazania spraw bibliotecznych inspektorom szkolnym w sprawie zabezpieczania bibliotek⁹, zawierający polecenie przekazywania inspektorom szkolnym dalszej pieczy nad księgozbiorami zabezpieczonymi dotychczas przez referentów kultury i sztuki i ograniczenia działalności referentów kultury i sztuki w stosunku do księgozbiorów napotykanych w toku pracy w terenie. Referenci zostali zobowiązani do tymczasowego zabezpieczenia takich kolekcji i pilnego przekazania informacji odpowiednim inspektorom szkolnym.

O tym, że w okresie od sierpnia 1944 do połowy 1945 r. organizacja zabezpieczania zbiorów nie była jeszcze do końca przemyślana świadczy zarządzenie Ministra Oświaty Stanisława Skrzeszewskiego wydane 15 lutego 1945 r. w Krakowie¹⁰. Minister wyznaczył czterech Okręgowych Kierowników Bibliotecznych, którzy mieli zająć się ochroną zbiorów. Zostali nimi:

- dyrektor Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, któremu podlegały zbiory zabezpieczane na terenie województw krakowskiego i kieleckiego,
- dyrektor Biblioteki Publicznej w Katowicach dla województwa śląskiego,
- dyrektor Biblioteki Miejskiej w Łodzi dla województwa łódzkiego,
- dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu dla województw poznańskiego i pomorskiego.

Niestety kompetencje Okręgowych Kierowników Bibliotecznych częściowo pokrywały się z obowiązkami inspektorów Kuratoriów Okręgów Szkolnych, co było powodem tarć pomiędzy kierownikami bibliotecznymi i kuratoriami¹¹.

dekretu PKWN z 6 września 1944 r.). Choć w przytoczonym dekreście wprost była mowa wyłącznie o „nieruchomościach ziemskich o charakterze rolniczym” w praktyce konfiskatą objęto także zbiory muzealne, biblioteczne i archiwalne.

9 Nie udało się odszukać okólnika w Dzienniku Urzędowym Ministerstwa Kultury i Sztuki. Treść okólnika opublikował R. Nowicki w książce *Powojenna ochrona zbiorów...*, s. 25 (przedruk z: A. Knot, *Polskie prawo biblioteczne*, Wrocław–Warszawa 1947, s. 99–100).

10 Treść zarządzenia nie została opublikowana w Dzienniku Urzędowym Ministerstwa Oświaty. Odpis odpisu tego zarządzenia znajduje się w Archiwum Zakładowym Biblioteki Śląskiej w Katowicach, zespół Dział Uzupełniania Zbiorów. Akcja zabezpieczania księgozbioru 1944–1945, sygn. 5/41, por. Nowicki R., *Marian Pelczar jako powojenny opiekun zbiorów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*, „Libri Gedanenses” 2017, t. 34, s. 144. Fragment zarządzenia mówiący o powierzeniu obowiązków kierowania akcją na terenie województw poznańskiego i pomorskiego dyrektorowi Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu został opublikowany w Poznańskim Dzienniku Wojewódzkim, 1945 nr 3, poz. 17, przedruk w: Nowicki (2013), s. 26.

11 Zob. R. Nowicki, *Nieznaný projekt rozporządzenia o zabezpieczaniu zbiorów bibliotecznych i odbudowie bibliotek w powojennej Polsce*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2012, t. 6, s. 120.

Ostatecznie przyjęto model pracy, w którym to inspektorzy byli odpowiedzialni za całość akcji zabezpieczającej.

6 maja 1945 r. uchwalono ustawę o majątkach opuszczonych i porzuconych¹². Ustawa niedotycząca bezpośrednio zbiorów bibliecznych była istotna, ze względu na precyzyjną definicję obu typów zbiorów¹³.

21 czerwca 1945 Główny Urząd Tymczasowego Zarządu Państwowego¹⁴ wydał okólnik dotyczący księgozbiorów stanowiących majątek opuszczony lub porzucony¹⁵. Główny Urząd polecił wszystkim oddziałom wojewódzkim TZP kontaktowanie się z miejscowymi organami Ministerstwa Oświaty w celu przekazania informacji o księgozbiorach porzuconych lub opuszczonych znajdujących się pod zarządem oddziałów TZP. Po zgłoszeniu konkretnego księgozbioru oddziały TZP i Ministerstwa Oświaty miały uzgodnić dalsze postępowanie względem opracowania i rozlokowania zabezpieczonych zbiorów.

9 lipca 1945 r. Minister Oświaty wydał zarządzenie w sprawie przejęcia księgozbiorów podworskich od pełnomocników do spraw reformy rolnej¹⁶. Zarządzenie zasadniczo powtarzało treść okólnika Resortu Oświaty Polskiego Komitetu Wyzwolenia z 29 listopada 1944 r. skierowanego do inspektorów szkolnych z następującymi uzupełnieniami:

1. Kuratoria Okręgów Szkolnych miały porozumieć się z Wydziałami Oświaty Rolniczej przy Wojewódzkich Urzędach Ziemskich co do przejęcia księgozbiorów podworskich i dalszej współpracy przy ich zabezpieczeniu i użytkowaniu przez upoważnionych do tego Okręgowych Wizytatorów Bibliotek;
2. Zadania powierzone wcześniej Inspektorom Szkolnym miały być od tej pory wykonywane przez Okręgowych Wizytatorów Bibliotek;
3. Okręgowi Wizytatorzy mieli przygotować propozycje co do przydziału (użytkowania) księgozbioru lub jego określonych części na danym terenie w porozumieniu z Naczelnikami Wydziałów Oświaty Rolniczej przy Wojewódzkich Urzędach Ziemskich, jednak przydział książek mógł nastąpić jedynie za zgodą Ministerstwa Oświaty.

Dzięki temu zarządzeniu uporządkowano sprawę księgozbiorów podworskich, które nie zostały zabezpieczone przez inspektorów szkolnych tylko

12 Dziennik Urzędowy 1945, nr 17, poz. 97; zob. Nowicki (2013), s. 30.

13 Zob. przypis 1.

14 Tymczasowy Zarząd Państwowy – urząd powołany przez Ministerstwo Skarbu do administrowania majątkami opuszczonymi i porzuconymi.

15 Okólnik Głównego Urzędu Tymczasowego Zarządu Państwowego z dnia 21 VI 1945 w sprawie księgozbiorów stanowiących majątek opuszczony lub porzucony, Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty 1945, nr 4, poz. 115.

16 Nr V-14/45 opublikowane w Dzienniku Urzędowym Ministerstwa Oświaty 1945, nr, poz. 110; zob. Nowicki (2013), s. 42–43.

przez pełnomocników do spraw reformy rolnej. Ta potężna grupa zbiorów do tego czasu wymykała się ewidencji i nadzorowi Wydziału Bibliotek Ministerstwa Oświaty.

Problem wykorzystania zabezpieczonych zbiorów uregulował Minister Oświaty w zarządzeniu z dnia 4 sierpnia 1945 r. w sprawie zabezpieczania i zużytkowania księgozbiorów opuszczonych lub porzuconych¹⁷. Zabezpieczaniem zbiorów od tego momentu mieli się zająć Okręgowi Wizytatorzy Bibliotek przy Kuratoriach Okręgów Szkolnych. Do kwestionariusza rejestru przeniesionego zbioru (zob. okólnik Ministra Oświaty z 29 listopada 1944 r.) dodano dwie dodatkowe czynności:

1. Rejestr powinien zawierać stan uporządkowania i ewidencji w katalogach lub spisach inwentarzowych księgozbioru;
2. Wizytatorzy mieli przedstawiać propozycje co do przydziału księgozbioru lub określonych jego części na danym terenie. Ostateczna decyzja co do miejsca przydziału miała być podejmowana przez Ministerstwo Oświaty.

Ponadto zarządzenie wprowadzało obowiązek współpracy Okręgowych Wizytatorów Bibliotek z odpowiednimi organami wojewódzkimi Ministerstwa Kultury i Sztuki, Ministerstwa Administracji Publicznej, Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych oraz z Wojewódzkimi Oddziałami Tymczasowego Zarządu Państwowego.

1 grudnia 1945 ukazało się zarządzenie Ministerstwa Oświaty o ustanowieniu Delegata Ministerstwa Oświaty do zabezpieczania księgozbiorów opuszczonych i porzuconych¹⁸, został nim Stanisław Sierotwiński¹⁹. Delegatura Ministerstwa Oświaty²⁰ miała siedzibę w Krakowie a obszar jej działalności stanowiły okręgi: gdański, lubuski, olsztyński, szczeciński, wrocławski

17 Nr V-215/45, opublikowane w DUMO 1945, nr 4, poz. 115; zob. Nowicki (2013), s. 44–45.

18 Nr Bibl.-1377/45 N. Z obawy o możliwe roszczenia rewindykacyjne państwa niemieckiego działalność Delegata utajniono przed zagranicą, a treść zarządzenia nie była ogłoszona w DUMO tylko rozsyłana zainteresowanym urzędom. Ta sama zasada dotyczyła kolejnych zarządzeń związanych z zabezpieczaniem zbiorów aż do 1956 r. Z tego względu zarządzenia nie były publikowanych w Dzienniku Urzędowym czy dziennikach odnosnych ministerstw, a ich treść jest znana wyłącznie z egzemplarzy zachowanych w archiwach.

19 Stanisław Sierotwiński (1909–1975) historyk literatury, bibliotekarz i bibliolog. Od 15 lutego do końca listopada 1945 r. kierował Biurem Zarządu Głównego Bibliotek województw krakowskiego, kieleckiego i rzeszowskiego; od 1 grudnia 1945 r. do 30 kwietnia 1947 r. był delegatem Ministerstwa Oświaty do zabezpieczania księgozbiorów opuszczonych i porzuconych. Po zakończeniu misji powrócił do pracy w BJ.

20 Działalność Delegatury MO i jej szefa S. Sierotwińskiego szczegółowo opisał w swoim artykule R. Nowicki, *Działalność Stanisława Sierotwińskiego w latach 1945–1946 jako delegata Ministerstwa Oświaty do zabezpieczania księgozbiorów opuszczonych i porzuconych na Ziemiach Zachodnich*, „Roczniki Biblioteczne” 2006, t. 50, s. 13–44. W tekście znajduje się też wykaz źródeł, na których autor opierał się przygotowując opis działania Delegatury i statystyki akcji zabezpieczania zbiorów.

i krakowski, a więc tzw. Ziemie Odzyskane oraz województwo krakowskie, na terenie, którego miała siedzibę Delegatura. Prowadziła ona działalność do 30 kwietnia 1947 r., kiedy została zamknięta. Na pozostałym terenie kraju za akcję zabezpieczania odpowiedzialne były nadal kuratoria i inspektoraty okręgów szkolnych. Podział ten wynikał z odmienności charakteru zabezpieczanych zbiorów. Na terenach, które należały do państwa polskiego przed wojną, zabezpieczanie polegało na gromadzeniu w bezpiecznych miejscach przechowywania, ewidencjonowaniu i ewentualnie, gdy biblioteka prywatna lub instytucjonalna przestała działać²¹, przydziale zbiorów do istniejących bibliotek. Na ziemiach przyłączonych do Polski w wyniku uchwał konferencji poczdamskiej zbiory należało zlokalizować, zorganizować ich tymczasowe zabezpieczenie i ochronę przed szabrem²², a następnie przewieźć do bibliotek wyznaczonych na tymczasowe zbiornice. W dalszej kolejności zbiory te, tak jak i należące do wcześniej omówionej kategorii, podlegały kolejnym przemieszczeniom zgodnie z zapotrzebowaniami zgłaszanymi przez biblioteki. W ciągu trzynastu miesięcy współpracownicy terenowi Delegatury, których było ok. 30 zabezpieczyli ok. 5, mln, a przewieźli do sortowni w Krakowie ok. 1,8 mln tomów starych druków, rękopisów i książek²³.

Od listopada 1944 r. do grudnia 1946 r. zabezpieczane zbiory trafiały do miejsc zabezpieczenia wskazanych przez inspektorów szkolnych lub Delegata Ministerstwa Kultury. Jeśli konkretna zabezpieczona kolekcja była jednocześnie księgozbiorem wcześniej działającej instytucji, to po uporządkowaniu kolekcja zostawała na swoim miejscu i służyła danej szkole, uniwersytetowi lub innej instytucji. Jeśli zaś w konkretnym miejscu zabezpieczenia zgromadzono zbiory osób prywatnych lub instytucji, które przestały istnieć, to zabezpieczone zbiory, na podstawie decyzji Ministerstwa Oświaty, trafiały do bibliotek, które wcześniej złożyły zapotrzebowania na podobny typ zbiorów (najczęściej były to szkoły i uniwersytety, które w czasie działań wojennych straciły lub poniosły znaczne szkody w księgozbiornicy i były zmuszone uzupełniać swoje kolekcje o podręczniki i literaturę do celów dydaktycznych i naukowych). Ten sposób gromadzenia i dystrybucji książek z czasem okazał się niewydolny, dlatego na mocy decyzji Naczelnej Dyrekcji Bibliotek Ministerstwa Oświaty 1 lutego

21 Nie wszystkie biblioteki zaprzestały działalności po 1944 r. w wyniku decyzji ich dotychczasowych właścicieli – tzw. zbiory podworskie ukształtowały się w wyniku reformy rolnej i związanych z nią zmian własności, a konkretnie z powodu odebrania prawowitym właścicielom ich majątku i znacjonalizowania go.

22 Na tzw. Ziemiach Odzyskanych zjawisko przywłaszczenia i handlu książkami z poniemieckich księgozbiornicy prywatnych i publicznych miało znacznie bardziej nasilony charakter niż na pozostałych terenach Polski. Związane było głównie z chaosem organizacyjnym oraz większym poczuciem bezkarności wśród osób prowadzących szaber.

23 Statystyki dotyczące akcji zob. R. Nowicki, *Działalność Stanisława Sierotwińskiego...*, s. 35–43.

1947 r.²⁴ rozpoczęły działalność zbiornice księgozbiorów zabezpieczonych. Owe segregatornie utworzono w następujących miastach: Katowice²⁵, Gdańsk²⁶, Szczecin²⁷, Poznań (z filią w Krotoszynie)²⁸, Wrocław (z filią w Chojnowie)²⁹ i Kraków³⁰. Do ich zadań należało:

- przeszukiwanie podległych im terenów w celu zabezpieczenia i przewiezienia materiałów bibliotecznych;
- magazynowanie przewiezionych zbiorów;

24 Nowe jednostki rozpoczęły działalność w oparciu o dotychczasowe przepisy prawne, to jest zarządzenia Ministra Oświaty z 9 lipca 1945 r. w sprawie przejścia księgozbiorów podworskich od pełnomocników reformy rolnej oraz z 4 sierpnia 1945 r. w sprawie zabezpieczenia i zużytkowania księgozbiorów opuszczonych lub porzuconych.

25 W Katowicach mieściła się administracja zbiornicy i, początkowo, magazyny; jednak dostępne na miejscu powierzchnie magazynowe zapełniono bardzo szybko i dlatego główny magazyn tej zbiornicy ulokowano w Bytomiu. Dzieje tej zbiornicy są najlepiej zbadane i opisane. Najnowszą i najbardziej kompletną monografię wydał R. Nowicki, *Rola katowickiej Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych w powojennej ochronie zbiorów bibliotecznych w Polsce*, Bydgoszcz 2015 (tam też najdokładniejszy jak dotychczas opis zabezpieczania zbiorów bibliotecznych od 1944 r. w Polsce, w tym podstawy prawne akcji i szkic dziejów pozostałych zbiornic).

26 Zob. R. Nowicki (2015), s. 156–166 oraz dwa teksty pierwszego kierownika Zbiornicy Mariana Pelczara: *Biblioteka Miejska w Gdańsku*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1947, t. 13, s. 40–54 oraz *Biblioteka Miejska w Gdańsku 1945–1953*, „Rocznik Gdański” 1954, t. 13, s. 159–180. Dokumentacja aktowa funkcjonowania Zbiornicy zachowała się w AAN, MO NDB. Wyd. Bibliotek Naukowych. Zbiornica Księgozbiorów Zabezpieczonych w Gdańsku, sygn. 6945–6951 oraz Archiwum Zakładowe PAN Biblioteka Gdańska, *Sprawozdania z działalności Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*, sygn. X-2/5.

27 Zob. R. Nowicki (2015), s. 147–156, A. Borysowska, *Pisarze i książki. Glosa do działalności Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych (1947–1950) w Szczecinie*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2012, nr 2, s. 5–13. Dokumentacja aktowa działalności zbiornicy: Archiwum Zakładowe Książnicy Pomorskiej w Szczecinie zespół *Zbiornica Księgozbiorów Zabezpieczonych. Sprawozdania statystyczne i opisowe z działalności księgozbiorów Zabezpieczonych. w woj. Szczecińskim. Rok 1947–1950*, sygn. 11; AAN MO NDB. Wyd. Bibliotek Naukowych. Zbiornica Księgozbiorów Zabezpieczonych w Szczecinie, sygn. 6995.

28 Zob. R. Nowicki (2015), s. 178–188, tenże, *Działalność Aleksandra Birkenmajera na rzecz ochrony zbiorów bibliotecznych. Ziemie zachodniej i północnej Polski w latach 1945–1947*, Poznań 2006, tenże, *Likwidacja Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych w Poznaniu*, „Biblioteka” 2014, nr 18 (27), s. 123–144. A. Jazdon, *Bolesław Świdorski jako kierownik Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych w Poznaniu – przyczynek do poznańskiego okresu działalności*, [w:] *Bibliotekarstwo według Bolesława Świdorskiego – Myśl, praktyka, dydaktyka. Księga pamiątkowa*, pod red. S. Kurek-Kokocińskiej, Łódź 2009, s. 35–55; dokumentacja aktowa: AAN MO NDB. Zbiornica Księgozbiorów Zabezpieczonych w Poznaniu, sygn. 6954, Archiwum Biblioteki Uniwersytetu Poznańskiego *Uporządkowanie Księgozbioru*, sygn. 554 i APUB *Biblioteka Uniwersytecka. Referat Zabezpieczenia i Segregacji Księgozbiorów. Zbiornica – księgozbiory zabezpieczone 1949–1951*, sygn. 555.

29 Zob. R. Nowicki (2015), s. 166–178, dokumentacja aktowa: AAN MO NDB, Wyd. Bibliotek Naukowych. Zbiornica Księgozbiorów Zabezpieczonych we Wrocławiu, sygn. 6958–6959.

30 Dokumentacja aktowa: AAN MO NDB. Wyd. Bibliotek Naukowych. Zbiornica Księgozbiorów Zabezpieczonych w Krakowie. 1948–1949, sygn. 6952, Archiwum BJ, *Sprawozdania, akta i inwentarze dotyczące Kierownictwa [Karola Badeckiego] księgozbiorów zabezpieczonych przez Ministerstwo Oświaty w Bibliotece Jagiellońskiej 1946–1949*.

- segregacja zgodnie z instrukcją Ministerstwa Oświaty z dnia 25 stycznia 1946 r. w sprawie postępowania z księgozbiorami zabezpieczonymi;
- comiesięczne raportowanie stanu zbiorów wraz z przedstawieniem za potrzebowań instytucji z danego terenu;
- przekazywanie zbiorów na podstawie upoważnienia Ministerstwa Oświaty.
- Ponadto w piśmie przedstawiono wymagania odnośnie do kompetencji kierowników owych zbiornic i proponowany budżet każdej z nich.

W dokumencie nie wspomniano o jeszcze jednej lokalizacji, mimo że zbiornica w Toruniu także rozpoczęła działalność w tym samym dniu co pozostałe. Miała ona trochę inny charakter niż pozostałe: pozyskiwała zbiory tylko dla utworzonej niewiele wcześniej Biblioteki Uniwersyteckiej w tym mieście³¹.

Większość zabezpieczonych kolekcji została przewieziona do zbiornic, posortowana i przekazana bibliotekom do końca 1949 r. Wedle zapowiedzi Ministerstwa Oświaty wszystkie zbiornice miały zostać zamknięte z końcem tego roku. I rzeczywiście – formalnie sześć z nich przestało działać, faktycznie zaś część z nich pracowała jeszcze w 1950 r. Dwie zbiornice: krakowską i toruńską zamknięto, a nierozdysponowane zbiory przeszły na własność instytucji przy których działały, czyli odpowiednio Biblioteki Jagiellońskiej i Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Zbiory kolejnych czterech: wrocławskiej, poznańskiej, gdańskiej i szczecińskiej były sukcesywnie przewożone do Bytomia, bowiem zbiornica katowicka, jako jedyna mogła kontynuować pracę.

Kolejna zmiana organizacyjna nastąpiła 1 listopada 1951 r., kiedy to na mocy Ustawy z dnia 31 października 1951 r. o przekazaniu Ministrowi Kultury i Sztuki zakresu działania Ministerstwa Oświaty w przedmiocie bibliotek i zbiorów bibliotecznych³² nadzór nad bibliotekami naukowymi i powszechnymi został przyznany Ministerstwu Kultury i Sztuki. Zmiana była konsekwencją likwidacji Naczelnej Dyrekcji Bibliotek w Ministerstwie Oświaty³³. Odtąd zbiornica katowicka podlegała Centralnemu Zarządowi Bibliotek Ministerstwa Kultury i Sztuki. 10 kwietnia 1952 r. Minister Kultury i Sztuki wydał zarządzenie nr 38

31 R. Nowicki (2015), s. 37–38; dokumentacja aktowa: AAN NDB, Wydz. Bibliotek Naukowych. Zbiornica Księgozbiorów przy Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu, 1947–1950, sygn. 6956–6957.

32 Ustawa z dnia 31 X 1951 r. o przekazaniu Ministrowi Kultury i Sztuki zakresu działania Ministerstwa Oświaty w przedmiocie bibliotek i zbiorów bibliotecznych, Dziennik Ustaw 1951 nr 58 poz. 400.

33 1 sierpnia 1951 r. została uchwalona (a weszła w życie 15 września tego roku) Uchwała nr 527 Rady Ministrów w sprawie tymczasowej struktury organizacyjnej Ministerstwa Kultury i Sztuki (Monitor Polski 1951 nr 76 poz. 1048), która likwidowała Naczelną Dyrekcję Bibliotek i rozdzielała jej kompetencje pomiędzy dwie jednostki: w Ministerstwie Oświaty utworzono Samodzielny Wydział Bibliotek Szkolnych i Pedagogicznych, a w Ministerstwie Kultury i Sztuki Centralny Zarząd Bibliotek.

w sprawie utworzenia Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych w Katowicach³⁴, które dało nowe podstawy prawne działania instytucji. W świetle zarządzenia do zadań zbiornicy należało:

- zbieranie informacji z terenu Polski o księgozbiorach podworskich i ponemieckich, zabezpieczanie ich i transport do magazynu w Bytomiu;
- segregowanie zgromadzonych zbiorów według instrukcji z 25 stycznia 1946 r.;
- rozdzielanie zbiorów na podstawie decyzji Ministerstwa Kultury i Sztuki.

Od 1953 r. zbiornica stopniowo zmieniała funkcję z instytucji zabezpieczającej i redystrybuującej zbiory na centralę wymiany druków zbędnych i dubletów. Dlatego 31 grudnia 1955 r. nastąpiło zamknięcie zbiornicy na mocy zarządzenia nr 104 wydanego przez Ministra Kultury i Sztuki 23 czerwca 1955 r.³⁵ Była to jednak tylko formalna likwidacja, gdyż 1 stycznia 1956 r. w tym samym miejscu i z przejętymi po zbiornicy książkami rozpoczął działalność Dział Zbiorów Zabezpieczonych Biblioteki Narodowej. Jednostka istniała do 31 maja 1999 r. (od 31 grudnia 1970 r. pod nazwą Oddział Zbiorów Zabezpieczonych w Bytomiu)³⁶.

Efektom trwającej 11 lat akcji zabezpieczania zbiorów było uratowanie od zniszczenia, uporządkowanie, rejestracja i rozdystrybuowanie pomiędzy biblioteki ocalałego z wojennej pożogi zasobu bibliotecznego. Negatywnym skutkiem było przemieszczenie na niespotykaną na terenach Polski wcześniej skalę zbiorów bibliecznych. Ponadto, głównie ze względu na ciągłe braki finansowe oraz trudności z zatrudnianiem fachowego personelu, wiele zabezpieczonych kolekcji nie zostało właściwie opisanych i zewidencjonowanych, co spowodowało utratę cennych informacji na temat proveniencji poszczególnych kolekcji. Często informacje o przynależności danego egzemplarza do konkretnej kolekcji zostały utracone bezpowrotnie!

Realizacja zadań

Zarządzenie i okólniki Ministerstwa Oświaty tworzyły ramy prawne akcji zabezpieczania, jednak do sprawnego przeprowadzania tak rozległej i skomplikowanej akcji potrzebne były bardziej konkretne zalecenia.

34 Treść zarządzenia znana jest m.in. z dokumentu przechowywanego obecnie w zbiorze Archiwum Biblioteki Narodowej w *zespolu Zastępca Dyrektora BN ds. Ochrony i Udostępniania Zbiorów*, sygn. 250/9 k. 1 oraz ze zbiorów Archiwum Akt Nowych, zespół *Ministerstwo Kultury i Sztuki. Centralny Zarząd Bibliotek. Wydz. Bibliotek Naukowych. Zbiornica Księgozbiorów Zabezpieczonych w Katowicach. 1952 r.*, sygn. 155.

35 AAN, MKiS CZB. Wydz. Bibliotek Naukowych. Zbiornica Księgozbiorów Zabezpieczonych w Katowicach, sygn. 154.

36 Nowicki (2015), s. 213–216.

W dniu 25 stycznia 1946 r. Ministerstwo Oświaty wydało Instrukcję w sprawie postępowania z księgozbiorami zabezpieczonymi³⁷.

1. Kuratoria zostały zobowiązane do sporządzania wykazów urzędów i instytucji, które, według ich wiadomości, posiadają zabezpieczone księgozbiory stanowiące depozyt do dalszego rozporządzenia Ministerstwa Oświaty;
2. Do sporządzenia podobnych wykazów zostały zobowiązane biblioteki posiadające zbiory zabezpieczone;
3. Biblioteki działające na Ziemiach Odzyskanych miały tymczasowo stanowić księgozbiory zabezpieczone, nałożono na nie obowiązek przesłania sprawozdań z całości przejętych po Niemcach zbiorów;
4. W sprawie organizacji pracy w Kuratoriach Okręgów Szkolnych postanowiono, że prowadzeniem akcji porządkowania i segregacji zbiorów oraz wyznaczaniem punktów zbiorczych ma zarządzać wizytator biblioteczny. Punkty zbiorcze, tworzone w miarę możliwości w miastach powiatowych, powinny znajdować się w salach odpowiedniej wielkości, wyposażone w regały na książki i stoły do pracy. Za organizację techniczną punktów odpowiadały Inspektoraty Szkolne. Prowadzeniem porządkowania, segregacji i rejestracji mieli się zająć bibliotekarze, a w przypadku braku wykształconej odpowiednio kadry, nauczyciele szkół średnich znający języki obce. Prace prowadzone w wyznaczonym przez Kuratorium Okręgu Szkolnego terminie miały się zakończyć sprawozdaniem złożonym w Kuratorium;
5. Podobne jak wyżej działania zalecono przeprowadzić wszystkim instytucjom niepodlegającym Kuratorium Okręgów Szkolnych a posiadających zbiory biblioteczne;
6. Instrukcja zawierała szczegółowe zasady porządkowania zabezpieczonych zbiorów. Główne z nich to:
 - podział zgromadzonych w danym miejscu książek wg zasady proveniencyjnej. Całości proveniencyjne należało zachować i opracować według wzoru (zob. niżej) a także sporządzić oddzielne sprawozdanie dla każdej;
 - w każdej kolekcji wydzielić zbiory zabytkowe i specjalne, czyli: druki do 1800 r., rękopisy, kartografię, grafikę, nuty. W każdej grupie wydzielonych zbiorów przechowywać i opracowywać osobno polonika (rozumiane szeroko – dzieła wydane na terenie obecnego terytorium lub w historycznych granicach Polski, polskich autorów, dotyczące Polski i Polaków oraz dedykowane Polakom);

37 Nr Bibl.-222/46 opublikowana w DUMO 1946, nr 1, poz. 13, zob. Nowicki (2013), s. 50–54.

- jeśli warunki przechowywania pozwalają, podzielić stare druki według wieków;
- druki z wieków XIX i XX podzielić według typów: czasopisma, piśmiennictwo naukowe, piśmiennictwo popularno-naukowe, literatura piękna, literatura dla dzieci i młodzieży, druki regionalne oraz publicystyka i propaganda niemiecka z okresu Hitlera;
- książki naukowe podzielić na 17 grup tematycznych (dzieła treści ogólnej, księgoznawstwo, religia i teologia, filozofia, wychowanie wraz ze szkolnictwem, historia i jej nauki pomocnicze, geografia z krajoznawstwem i etnologią, nauki społeczno-prawne, filologia, sztuka, nauki matematyczno-fizyczne, nauki przyrodnicze z chemią, medycyna z farmakologią i weterynarią, gospodarstwo wiejskie, przemysł, technika i wojskowość;
- do gromadzenia i przechowywania druków regionalnych wyznacza się 14 bibliotek regionalnych.

Po zakończeniu porządkowania należało policzyć jednostki (woluminy lub luźne arkusze map i rycin), sporządzić sprawozdanie i w ciągu 2 tygodni przesłać je do odpowiedniego Kuratorium Okręgu Szkolnego. Instrukcja zawierała też dwa załączniki: 1. Wzór charakterystyki ogólnej zbioru, 2. Wzór zestawienia liczbowego dokonywanego na zakończenie segregacji i podziału każdej kolekcji. Kuratoria miały odesłać wszystkie otrzymane sprawozdania do Wydziału Bibliotek Ministerstwa Oświaty.

Rozszerzoną wersję zaleceń przygotował Józef Grycz i opublikował w połowie 1945 r. pod tytułem *Wskazówki dla prowadzących akcję zabezpieczania bibliotek i zbiorów bibliotecznych*³⁸. J. Grycz³⁹ to niezmiernie ważna postać polskiego bibliotekarstwa: od 1930 pełnił funkcję radcy i referenta do spraw naukowych w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, wraz ze Stefanem Dembym był odpowiedzialny za sprawy organizacyjne powołanej do życia w 1928 r. Biblioteki Narodowej; od 1934 r. objął funkcję kierownika Referatu Bibliotek w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego; w 1940 r. został dyrektorem II Oddziału Staatsbibliothek Warschau (pod tą nazwą funkcjonowała BN w czasie II wojny światowej); po upadku powstania warszawskiego kierował ewakuacją zbiorów bibliotecznych z Warszawy do Pruszkowa; od 1 kwietnia 1945 r. był wizytatorem

38 J. Grycz, *Wskazówki...* Opublikowana wersja tekstu różni się nieco od pierwotnej, przygotowanej przez J. Grycza w 1944 r. pod tytułem *Projekt rozporządzenia Ministerstwa Oświaty i Kultury o zabezpieczaniu zbiorów bibliotecznych i odbudowie bibliotek* zachowanej w rękopisie w Zakładzie Dokumentacji Księgoznawczej BN, sygn. TD 141. Ów dokument dokładnie omówił i wydał R. Nowicki w artykule *Nieznaný projekt...*, s. 113–126.

39 A. Mężyński, *Józef Grycz (1890–1954) – organizator polskiego bibliotekarstwa*, Warszawa 2020.

w Wydziale Bibliotek Ministerstwa Oświaty – do jego obowiązków należał nadzór nad zabezpieczaniem księgozbiorów w całym kraju; 1 kwietnia 1946 r. został dyrektorem naczelnym nowopowstałej Naczelnej Dyrekcji Bibliotek w Ministerstwie Oświaty. Zgromadzone przez niego doświadczenie zaowocowało przygotowaniem bardzo rzeczowych i konkretnych wskazówek dla bibliotekarzy zajmujących się odzyskiwaniem i porządkowaniem zbiorów.

Na pierwszy plan wybija się troska J. Grycza o zabezpieczenie jak największej liczby woluminów przed wszelkimi czynnikami powodującymi niszczenie mocno przetrzebionych zbiorów – to jest znalezienie dla nich suchego i zamykanego pomieszczenia. Drugim ważnym celem akcji zabezpieczania było zbudowanie od nowa sieci bibliotek i czytelni w ten sposób, żeby każda gmina miała przynajmniej jedną ogólnodostępną bibliotekę. Oto zarys jego koncepcji: „Przy odbudowie należy zwracać uwagę, czy lepiej restytuować dawne biblioteki, nawet gdy ich zasoby zachowują się tylko częściowo, a więc poprzestać na instytucjach mniejszych, fragmentarycznych, czy też raczej w takich razach scalać szczątkowe księgozbiory i tworzyć z nich instytucje zasobniejsze, przydzielając im równocześnie szerszy zasięg czytelniczy. Trzeba tu postępować celowo i ostrożnie, a przede wszystkim liczyć się z tradycją, zasługami, znaczeniem oraz możliwością utrzymania przy życiu i podniesienia na właściwy poziom tych dawnych bibliotek. Ich rola i zadania w planowanej przyszłej sieci bibliotecznej musi przy tym być oczywiście również brana pod uwagę. W każdym razie pożądane i racjonalne jest scalenie szczątków różnorodnych księgozbiorów na terenie jednej gminy w jedną bibliotekę projektowanej sieci⁷⁴⁰. Na każdym etapie prac zaleca jednocześnie porządkowanie zbiorów i tworzenie lub uzupełnianie istniejących katalogów w celu zapewnienia informacji o zawartości danej kolekcji; zarówno po to, żeby czytelnicy mogli łatwo zorientować się w pozostawionych im do dyspozycji książkach, jak i w celu umożliwienia opiekunom kolekcji przystąpienia do jej uzupełniania, które także powinno podlegać jasnym zasadom: „Decydować przy tym powinny z jednej strony charakter i przyszłe zadania oddzielnych bibliotek, z drugiej strony materiał książkowy, jakim będzie się rozporządzać na rynku księgarskim i w samych bibliotekach. Korzystne mogą się tu bowiem okazać racjonalne scalenia i międzybiblioteczna wymiana zbiorów⁷⁴¹. Następnie w skrócie podaje podstawy prawne i przechodzi do wskazówek ogólnych:

1. akcja ma objąć teren całego kraju;
2. należy zarejestrować wszystkie biblioteki, a także sporządzić wykaz strat i szkód poniesionych nie tylko z powodu działań wojennych, lecz także

40 *Wskazówki...*, Rozdział I *Cel akcji: odbudowa polskich bibliotek*, pkt. 3, s. 3.

41 *Wskazówki...*, Rozdział I *Cel akcji: odbudowa polskich bibliotek*, pkt. 4, s. 3.

- wskutek zniszczenia lub zaboru przez okupantów lub okoliczną ludność czy wskutek pozostawienia w nieodpowiednich pomieszczeniach;
3. nie tylko inspektorzy szkolni, ale wszystkie osoby posiadające pewne informacje powinny je spisać i przesłać do odpowiedniego Kuratorium Okręgu Szkolnego;
 4. należy podać – o ile to możliwe – oszacowanie wartości zabranych lub zniszczonych przedmiotów jak i innych wyrządzonych szkód w lokalach, wyposażeniu i katalogach oraz opisać okoliczności powstania tych szkód;
 5. jeśli to możliwe podać nazwiska osób lub nazwy władz lub oddziałów wojskowych, które te szkody spowodowały;
 6. należy prowadzić ewidencję zabezpieczanych kolekcji a także spisywać wszelkie możliwe informacje o ich proveniencji, stanie obecnym i brakach;
 7. sporządzenie listy osób, które mogą i chcą prowadzić akcję zabezpieczania lub ją wspierać;
 8. do prac ratowniczych należy przystąpić natychmiast po ustąpieniu nieprzyjacielskich wojsk;
 9. o ile to możliwe poszukiwać książek z danej kolekcji, które mogły zostać umieszczone w innych niż reszta pomieszczeniach, kryjówkach lub były wypożyczone;
 10. w przypadku natrafienia na książki lub części nieznannej kolekcji starać się ustalić jej przynależność i prawnego właściciela.

Kolejne dwa rozdziały *Zabezpieczanie i odbudowa bibliotek szkolnych i powszechnych* oraz *Zabezpieczanie i odbudowa bibliotek zabytkowych i naukowych* zawierają szereg szczegółowych zaleceń co do postępowania z porządkowanymi księgozbiorami. W rozdziale dotyczącym zbiorów bibliotek szkolnych i publicznych autor zawarł opis podstawowych zasad składowania (przygotowanie suchego, zamykanego pomieszczenia, oczyszczania książek, przygotowania regałów i skrzyń na zbiory) i pierwszego ich porządkowania (ustawienia książek według istniejącej numeracji lub, gdy zbiór nie ma jednolitych sygnatur, z podziałem na formaty, a w ramach formatów według kolejności alfabetycznej nazwisk autorów lub tytułów oraz zachowując kolejność zeszytów, tomów, serii i roczników), dalej omawia zasady sporządzania spisów książek, zaleca porównanie poszczególnych jednostek z zachowanymi inwentarzami i kartotekami i oznaczenie braków. Charakter uwag wskazuje, że były one kierowane do osób bez doświadczenia w bibliotekarstwie, a nawet bez wstępnego przeszkolenia. Inny charakter mają uwagi w rozdziale o odbudowie bibliotek naukowych i zabytkowych: autor podkreśla, że zabezpieczanie zbiorów specjalnych, będących ważną częścią obu typów bibliotek, jest zadaniem trudnym i tylko profesjonalści są w stanie prawidłowo opisać i ocenić ich wartość. Problemem był też niedostateczny stan informacji o zbiorach

zabytkowych w przedwojennej Polsce. W sytuacji braku inwentarzy i katalogów wielu prywatnych i publicznych kolekcji, bardzo trudno będzie odtwarzać i scalać rozproszone księgozbiory. Jako ogromny problem J. Grycz postrzegął konserwację tych zabytkowych obiektów. W kwestii ratowania, ochrony i udostępniania zbiorów zabytkowych zalecał oparcie się na rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej a dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami⁴².

W części rozdziału zawierającej praktyczne wskazówki postępowania zalecał:

- a. jeśli to możliwe, ustawienie zbiorów wg nadanego kolekcji przed wojną porządku;
- b. jeśli kolekcja nie była uporządkowana zaleca rozpocząć pracę od podzielenia materiałów na: materiały rękopiśmienne, mapy i plany, nuty, rysunki i ryciny wraz z albumami, inkunabuły, polonika XVI w., druki obce z XVI w., polonika XVII w., druki obce XVII w., polonika XVIII w., druki obce XVIII w. oraz druki nowsze z XIX i XX w. bez podziału na polonika i niepolonika.

Następnie J. Grycz szczegółowo opisał zasady sporządzania spisów rękopisów, map i planów, grafiki oraz wskazując, że odbiegają one znacznie od zasad sporządzania spisów książek i starych druków. Przy zbiorach zabytkowych podkreśla też wagę zapisywania informacji proveniencyjnych.

Całe *Wskazówki* napisane są zwięźle i rzeczowo. Liczą jedynie 13 stron tekstu, ale łatwo się zorientować, że autor nie tylko dokładnie przemyślał całą akcję ratowania i ochrony narażonych na zniszczenie dóbr kultury, ale wypracował i przedstawił własną koncepcję zbudowania na nowo całej sieci bibliotecznej w Polsce zarówno w zakresie łatwego i bezpłatnego dostępu do bibliotek i czyteln (biblioteki szkolne i publiczne), jak i zachowania oraz odpowiedniego udostępniania księgozbiorów specjalistycznych, naukowych oraz kolekcji historycznych. Z całą pewnością można oddać J. Gryczowi, że skala i organizacja całej kilkunastoletniej akcji zabezpieczania mogła być możliwa i została zrealizowana m.in. dzięki skutecznej strategii zaproponowanej przez ówczesnego kierownika Naczelnej Dyrekcji Bibliotek.

Chociaż wskazówki były bardzo konkretne i zalecały dość podstawowy poziom rejestracji, nie zawsze udawało się pracownikom zabezpieczającym zbiory dokładnie wprowadzić je w życie. Na przeszkodzie stawały przede wszystkim braki przeszkolonych pracowników oraz ciągle niedobory finansowe niepozwalające czasami nawet na zwózkę w krótkim czasie w wyznaczone miejsca wstępnie zabezpieczonych zbiorów (brak samochodów, wysokie koszty transportu innymi środkami, brak funduszy na zatrudnienie odpowiedniej liczby pracowników fizycznych), o kosztach właściwego przechowywania, oczyszczania, konserwacji czy udostępniania nie wspominając. Z perspektywy

42 Dz.U. RP Nr 29, poz. 265.

czasu największą i niedającą się odrobić stratą było niedostateczne opisywanie zbiorów pod względem proveniencyjnym. Brak znaków proveniencyjnych i pomijanie odnotowywania w spisach informacji proveniencyjnych jest przyczyną obecnych problemów z przyporządkowaniem jednostek, a niejednokrotnie i większych kolekcji do przedwojennych kolekcji. Drugim problemem, szczególnie z perspektywy współczesnych bibliotekarzy i badaczy kolekcji historycznych jest ogromne przemieszanie zbiorów i rozdzielenie historycznych całości pomiędzy kilka różnych bibliotek. Wiadomo z czego ono wynika – z chęci stworzenia na nowo sieci bibliotecznej i wyposażenia poszczególnych bibliotek w zbiory odpowiednie do funkcji danej jednostki, jednak bibliotekarze i badacze dawnych księgozbiorów stają w obliczu problemu poszukiwania części dawnych kolekcji w bibliotekach różnego typu i rozmieszczonych na terenie całego kraju.

Zbiory opuszczone i porzucone

Zgodnie z wytycznymi Ministerstwa Oświaty źródłem uzupełnień księgozbiorów polskich bibliotek od 1945 r. stały się zakupy (dość skromne ze względu na ograniczone środki finansowe) oraz przyjmowanie transportów zbiorów z bibliotek podworskich (tzw. zbiorów opuszczonych⁴³) i poniemieckich (tzw. zbiorów porzuconych). O ile nazwa „zbiory podworskie” dość precyzyjnie opisuje pochodzenie księgozbiorów (przy czym należy pamiętać że chodzi o dwory rodzin z terenu Rzeczypospolitej w jej przedwojennych granicach i to z tej części, która po wojnie pozostała w granicach Polski; zbiory z terenów wschodnich II Rzeczypospolitej, które na mocy ustaleń konferencji jałtańskiej⁴⁴ miały wejść w skład Związku Radzieckiego, podlegały oddzielnym regulacjom), o tyle „zbiory poniemieckie” to kategoria bardzo pojemna i niejednoznaczna. Pod tym pojęciem kryją się księgozbiory z terenów, które w wyniku postanowień konferencji poczdamskiej⁴⁵ znalazły się w granicach Polski, a do 1945 r. należały do rodzin i instytucji niemieckich i które nie zostały przez ich właścicieli ewakuowane na tereny Niemiec w ich powojennych granicach. Ponadto do tej samej kategorii zaliczają się księgozbiory z terenów zarówno przed jak i po wojnie należących do Niemiec, ale w czasie wojny przez ich właścicieli umieszczone w kryjówkach, głównie na terenie Dolnego Śląska, który po wojnie przypadł Polsce. Część kolekcji zabezpieczonych w całości trafiała do jednej biblioteki,

43 Przyjęte w prawodawstwie określenie nie jest ściśle, ponieważ „opuszczenie” zbiorów nie zawsze wynikało z decyzji ich właścicieli; wielu z nich w praktyce zostało wywłaszczonych na mocy wprowadzanych we wczesnych latach powojennych przepisów m.in. wspomnianej już reformy rolnej czy, w przypadku Warszawy, tzw. dekretu Bieruta z 26 października 1945 r.

44 4 – 11 lutego 1945 r.

45 17 lipca – 2 sierpnia 1945 r.

jednak większość była dzielona i rozdysponowywana pomiędzy kilka, więc ustalenie zawartości przedwojennych kolekcji bywa bardzo trudne.

Należy pamiętać o jeszcze jednym ważnym aspekcie: znacząca liczba jednostek wymknęła się akcji zabezpieczania, a do bibliotek trafiła drogą darów i zakupów od osób prywatnych i poprzez handel antykwaryczny. Z jednej strony szaber lub chęć zdobycia środków finansowych na życie w trudnych warunkach powojennych, a z drugiej strony dobra wola obywateli będących świadkami niszczenia pojedynczych cennych egzemplarzy czy większych całości była motywem prywatnego „zabezpieczania” dóbr kultury. Następnie, w zależności od intencji znalazcy lub jego spadkobierców obiekty te stawały się przedmiotem darowizn lub sprzedaży. Dlatego w celu wychycenia jak największej liczby jednostek z przedwojennych kolekcji należałoby przeprowadzić kwerendę w tych częściach kolekcji bibliotecznych, które wpłynęły do zbiorów od rozpoczęcia wojny i często pozostają nadal zasobem nieopracowanym.

Bibliografia

Archiwa

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Oświaty, Naczelna Dyrekcja Bibliotek. Borysowska A., *Pisarze i książki. Głosa do działalności Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych (1947–1950) w Szczecinie*, „Bibliotekarz Zachodniopomorski” 2012, nr 2, s. 5–13.
- Fabiańska A., *Sicherstellung von Büchersammlungen und Bibliotheken in den Jahren 1944–1955*, [w:] *Deutschsprachige Handschriften aus sichergestellten Sammlungen im Bestand der Universitätsbibliothek in Warschau. Dokumentation und Forschungsperspektiven*, Hrsg. A. Just, Hamburg 2023, s. 11–33.
- Grycz J., *Wskazówki dla prowadzących akcję zabezpieczania bibliotek i zbiorów bibliotecznych*, Warszawa-Poznań 1945.
- Jazdon A., *Bolesław Świdorski jako kierownik Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych w Poznaniu – przyczynek do poznańskiego okresu działalności*, [w:] *Bibliotekarstwo według Bolesława Świdorskiego – Myśl, praktyka, dydaktyka. Księga pamiątkowa*, pod red. S. Kurek-Kokocińskiej, Łódź 2009, s. 35–55.
- Knot A., *Polskie prawo biblioteczne*, Wrocław-Warszawa 1947.
- Mężyński A., *Józef Grycz (1890–1954) – organizator polskiego bibliotekarstwa*, Warszawa 2020.
- Nowicki R., *Działalność Aleksandra Birkenmajera na rzecz ochrony zbiorów bibliotecznych. Ziemia zachodniej i północnej Polski w latach 1945–1947*, Poznań 2006.
- Nowicki R., *Działalność Stanisława Sierotwińskiego w latach 1945–1946 jako delegata Ministerstwa Oświaty do zabezpieczania księgozbiorów opuszczonych i porzuconych na Ziemiach Zachodnich*, „Roczniki Biblioteczne” 2006, t. 50, s. 13–44.

- Nowicki R., *Likwidacja Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych w Poznaniu*, „Biblioteka” 2014, nr 18 (27), s. 123–144.
- Nowicki R., *Marian Pelczar jako powojenny opiekun zbiorów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku*, „Libri Gedanenses” 2017, t. 34, s. 143–157.
- Nowicki R., *Nieznany projekt rozporządzenia o zabezpieczeniu zbiorów bibliotecznych i odbudowie bibliotek w powojennej Polsce*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2012, t. 6, s. 113–126.
- Nowicki R., *Polskie zbiornice księgozbiorów zabezpieczonych w latach 1947–1955*, [w:] *Oblicza współczesnej bibliologii. Konteksty i transgresje*, red. nauk. G. Czapnik, Z. Gruszka, J. Ladorucki, Łódź 2014, s. 116–117.
- Nowicki R., *Powojenna ochrona zbiorów bibliotecznych w Polsce w latach 1944–1955. Wybór źródeł*, Bydgoszcz 2013.
- Nowicki R., *Rola katowickiej Zbiornicy Księgozbiorów Zabezpieczonych w powojennej ochronie zbiorów bibliotecznych w Polsce*, Bydgoszcz 2015.
- Nowicki R., *Zabezpieczanie księgozbiorów po II wojnie światowej w Polsce*, „Napis” 2005, Seria 11, s. 277–287.
- Pelczar M., *Biblioteka Miejska w Gdańsku 1945–1953*, „Rocznik Gdański” 1954, t. 13, s. 159–180.
- Pelczar M., *Biblioteka Miejska w Gdańsku*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1947, t. 13, s. 40–54.